

RAȚIONALITATEA ȘTIINȚIFICĂ ȘI ALTE TIPURI DE RAȚIONALITATE

Acad. Alexandru BOBOC

prof_boboc@yahoo.com

ABSTRACT

The text presented here illustrates the work and deep worldview that Academician Alexandru Boboc promoted his entire life: *rationalism*; and this means *all the way*.

Why rationalism and what does it mean? It is, first, the substantiation of humans' positions about what is constant and generally efficient in their relationships with and in the world. The basis of what is constant and generally efficient is not the idea/the world of ideas as such, but the "true judgement with an account", as Plato said long before (*Theaetetus*, 201c): the logically correct judgement based on semantically correct information. The reasoned judgement is always about concrete things, but since these things are transient, how can the human rationality – that takes its power from its ability to unite in abstract schemes what it has discriminated before – be lasting? It can, just because it does not end with its abstract designs, but ascends to the comprehension of the *many* facets of the concrete. Thus, the correct information as such is never the simple one-sided content eventually implied in the premises: on the contrary, it supposes the reciprocal confrontation of the different aspects of the concrete and their analysis.

Alexandru Boboc's passion, in the frame of his larger specialisation in history of philosophy, is the *modern* thinking. From the always contradictory phenomena arisen in the modern intellectual vortex, he always insisted on what the modern philosophy has demonstrated in such a way that, on the basis of judgements, the return to irrational stances to no longer be possible. In this respect, he has as poles Kant and Hegel. Human knowledge starts from the human experience and no one can avoid this empirical origin, but *human knowledge is more than a collection of data about transient things*: it is, certainly, even *more than the first abstract schemes of the intellect*; it is *the living picture of the never ended complex of connections and viewpoints*. The order put by human thinking in the world as it is conceived is not opposed to its openness: it suggests pluralism but, at the same time, this is not drowned in relativism. The human rationality – judging and measuring the *causes*, the necessary and the contingency, and the *consequences* – is the only one that prevents the incidents from turning maleficent for human life. The human rationality is thus the only one that *foresees* its results from the *nunc* – since the judgements are already models of/for the future, the humans do not judge only after the outcomes turned out – and also that *anticipates*, starting from the models of the future in order to avoid present bad individual, isolated and short-termed reckonings.

The text points just the epistemological logic of the modern rationalism. This logic was called "criticism" by Kant, while Hegel has used and developed both the meanings of criticism and of dialectic, beyond the ancient origins of this last word and method. From an epistemological point of view, the greatness of Kant and Hegel stands in the reciprocal rationale of rationalism and criticism: rationalism means the decomposition of ideas and their multiple judgements, not the alignment to the argument from authority, and thus it puts the premises of every idea under question; criticism is just the rejection of the appeal to authority and thus it arrives to question the premises themselves, and this entire process becomes an inherent movement of the human spirit in front of the world. This methodological contribution of the modern rationalism is cardinal.

The dialectical understanding of nature involves both formal models – mathematical, as they were exploded in modernity – subordinated to focused demonstrations and reproductions of sequential causality, and also holistic interpretations, search for correlations and meanings from a more and more multilateral standpoint. Thus, the dialectical understanding is the reason for integrating science and philosophy. The Kant and Hegel's use of metaphysics and their insistence on it were not their simple reflex of old denominations but, on the contrary, the suggestion that by focusing on the "last causes", philosophy questions the premises of every reasonable and non-reasonable argumentation.

But if so, the modern rationalism is the ground of a critical humanism. Alexandru Boboc has inferred from the modern rationalist principles just the search for the meaning of the human life. And if the quiddity of rationalism is its (concrete) universalism, it emphasises the importance of every individual, rejecting the selfishness. *The meaning of life is for every human being*, the universalism of rationalism does not send to selective treatment of humans in the name of apparently clever abstract ideas.

By searching the meanings of the world, of the ideas and of human life, the human rationality proves to be "*spirit*", namely, the self-conscious and self-determining, rational capacity to be both negation – critique, from banter to cold dissolution – and positive construction full of fantasy but conducted by *values*. Therefore, though

the autonomy of the object – namely, of all kinds of objects, including the means to create objects and the reactive and creative attitudes and processes – from the human subject might induce the idea that there would be regions of existence marked only by the specificity of tackling them, in fact the “types” of rationality never exclude the common features of the *reason* and, thus, of the *good* and the *beautiful*. They are types of experience, but the beacon is rationalism. This avoids reductionism, related to either the enthusiastic optimism concerning science (and technology) or to a pessimistic stance towards them. And rationalism never simplifies the world and the human representations, but allows very different and even falsifiable theories: these theories and their premises are valuable even when they are falsified, but only if the method outlining them is scientific (rationalist) and suggests the value of scientific honesty. For this reason, the model is for Alexandru Boboc that of the nascent modernity, never excluding from rationality the human values: because the reason and its creation – the world 3, in Popper’s formula – are never autonomous from the human society.

Truth, together with *reason*, *method* and *value*, are *paradigm-concepts* of philosophy, reminded us Alexandru Boboc. The theoretical model of Alexandru Boboc, taken over from Kant and Hegel, is opposed to the “spiritualist” pseudo-philosophy erected on premises never put under question, and *as if* philosophy and science would not have any other answer since the world flows outside them. No: both the Kant and Hegel’s rationalism and the theoretical model of Alexandru Boboc involve the *responsibility* of philosophy, since first and foremost philosophy is the *conscience* of science/*reasonable knowledge*, substantiating its process of awareness.

This function and peculiarity of philosophy – i.e. of rationalism – was the reason why Alexandru Boboc has done and is doing his enquiries in the *history of philosophy*. This means the *description of the history of arguments* related to the understanding of the world. He quotes very often from the past philosophers, emphasising the *core of their thinking*: from a didactic standpoint, so that the readers do not retain words about them, but just that core; from a methodological standpoint, so that the readers do not repeat the historical form of the past thinkers, but go forward. *Philosophy and science means to going forward*. This is their responsibility. We are not allowed to abstain from rationalism and to do as if we would say something new. Indeed, we must say something new with the help of rationalism! Only in this manner may the present European *spirit* develop. And certainly: not only European. This *spirit* is, obviously, different from its traditions but, Alexandru Boboc accentuates, we have to treat them with the means of rationalism, and thus never forget their modern source, since only in this way we can understand that, in front of so many confusions tending to annul these means, what is important and unique is the human – rational – quest for the meanings of human life.

Rationalism all the way doesn’t mean “scientism”, a viewpoint never shared by scientists and only caricatured by those thinkers who were either opposed to science or did not understand it and the relations between science and philosophy. Alexandru Boboc has long before insisted on the difference between the scientific spirit and “scientism”, advancing at the same time the rationalist principles consisting of and leading to coherence, criteria and disclosing of contradictions. Only in this way, not fearing contradictions, both the universalistic view about our appurtenance to the same and unique species and the value we give to the unique and unrepeatably individual existence are possible.

Noema celebrates Academician Alexandru Boboc before the 20th of February 2020 when he will be 90 years old. He is an example of generosity: he works and publishes even nowadays, in order to better disclose the history of philosophical ideas; he translates from the modern German and Italian thinkers even nowadays; he emits professional and educational messages during conferences and his relations with researchers. His personality lights here the necessity of rationalism, of self-reflexivity in science and all human activities, and the necessity of self-scrutiny for all the researchers and human beings.

Happy Birthday, Professor!

(Ana Bazac)

KEYWORDS: rationalism, modernity, Kant, Hegel, universalism, Alexandru Boboc.

1. Ceea ce anunțăm prin acest titlu nu vrea să fie decât o cuprindere, într-un arc peste timp, a gândirii moderne, în concepte-paradigmă (rațiune, metodă, adevăr, valoare) care centrează creația științifică și teoretico-filosofică, având semnificația de fenomen cultural hotărâtor în afirmarea modernității în cultura europeană. Pentru aceasta, considerăm ca punct de pornire faptul că *filosofia* însăși, așa cum scria Hegel, „este sistem în dezvoltare și tot astfel este și istoria filosofiei”; „conținutul acestei istorii îl formează produsele științifice ale raționalității, iar acestea nu sunt ceva pieritor. Ceea ce a fost elaborat în acest domeniu este *adevărul*, și acesta este etern, deci nu există într-un timp, iar în altul nu mai există. Trupurile spiritelor care au fost *eroii acestei istorii* (subl. n.),

viața lor temporală... au pierit, desigur, dar operele lor (gândul, principiul) nu le-au urmat, deoarece conținutul rațional al operelor lor ei nu l-au scris din închipuire, din vis ori din părere”¹.

Pe acest fond, putem conchide că, sub impactul afirmării unei științe experimentale a naturii îndeosebi, gândirea modernă (în marile ei sisteme, și nu numai) s-a ridicat mai întâi la abstract, prin puterea a ceea ce s-a numit „intelectul, gândirea discursivă” (Hegel), urmând însă calea *raționalității*², la nivelul căreia realizează o adevărată mutație în „concretul” plin de determinări. Căci filosofia, „se află în domeniul gândului, ea are deci de a face cu generalul; conținutul ei este abstract, dar numai în ce privește *forma* – numai potrivit elementului ei; dar în sine *Ideea* este în chip esențial concretă, este unitate a unor determinații diferite. Aici rezidă diferența dintre *cunoașterea rațională* și simpla *cunoaștere prin intelect*... Rațiunea umană sănătoasă se îndreaptă spre concret. Numai reflecția intelectului este teorie abstractă”³.

Punctul de vedere al acestei din urmă orientări de gândire s-a numit „raționalism”, pentru care *ratio* înseamnă gândire abstractă (gândirea discursivă), folosind (după contexte) când termenul *intelect*, când termenul *rațiune*, considerând însă prin acestea „raționalitatea” (*Vernunftigkeit*, *rationalité*) în ordinea gândirii și în ordinea lucrurilor.

În sistemele din secolele 17 și 18, *raționalismul* (Descartes, Spinoza, Leibniz, Wolff ș.a.) se opune *empirismului* (Locke, Hume, Condillac ș.a.), ambele orientări fiind depășite într-un mod de gândire numit „criticism” prin unitatea dintre *empiric* (provenit din experiență) și *a priori* (independent de experiență): „Nu încapă nicio îndoială – scria Kant – că orice cunoaștere a noastră începe cu experiența... Dar dacă orice cunoaștere începe cu experiența, aceasta nu înseamnă totuși că ea provine întregă din experiență”⁴.

2. Dar până la această deschidere, gândirea modernă străbate un drum destul de lung, propunându-se prin dimensiunea *raționalității*, un generic pentru facultățile de cunoaștere: *intelect*, *rațiune*, *spirit*, acestea având funcția de a întemeia, de a da *rațiunea de a fi* a ceea ce avem în ordinea cunoașterii, acțiunii și creației.

Definirea mai exactă a raportului dintre *senzorial* și *logic*/ rațional în cunoaștere o aflăm încă la marii raționaliști (Descartes, Spinoza, Leibniz), cu toate că în denumirea facultății de cunoaștere ei folosesc fie *intelect*, fie *rațiune*.

Aceasta până la Kant, care introduce deosebirea de esență (de „natură”) dintre *sensibilitate*, *intelect* (*Verstand*) și *rațiune* (*Vernunft*): „Natura noastră este astfel făcută că *intuiția* (*Anschauung*) nu poate fi niciodată altfel decât sensibilă, adică nu conține decât modul în care suntem afectați de obiecte. Din contră, capacitatea de a *gândi* obiectul intuiției sensibile este *intelectul* (*Verstand*). Nici una dintre aceste două proprietăți nu este de preferat celeilalte. Fără *sensibilitate* (*Sinnlichkeit*) nu ne-ar fi dat nici un obiect și fără *intelect* n-ar fi nici unul gândit. Ideile (*Gedanken*) fără conținut

¹ G. W. F. Hegel, *Prelegeri de istorie a filosofiei*, vol. I, București, Editura Academiei RPR, 1963, pp. 37, 45.

² *Ratio* (lat.) are un sens mai larg, ceea ce permite discutarea structurii facultății cognitive nu numai diferențiat, ci și într-o cuprindere generică: *rațiune* (*Vernunft*); *intelect* (*Verstand*); *temei* (*Grund*); *ratio essendi* (*rațiunea de a fi*); *ratio cognoscende* (*fundamentul cunoașterii*).

Rational (lat.) ca atare, înseamnă: „conform rațiunii”, din *rațiune prin rațiune* (cf. *Philosophisches Wörterbuch*, begründet von H. Schmidt, neu hrsg. von G. Schischkoff, 22. Aufl., Stuttgart, Kröner Verlag, 1991, p. 598).

³ G. W. F. Hegel, *Op. cit.*, p. 33.

⁴ Imm. Kant, *Critica rațiunii pure*, București, Editura Științifică, 1969, p. 41. Așa cum s-a precizat, Kant se încadrează „în acea dezvoltare istorică amplă, care în gândirea lui Descartes se întreba cu privire la *fundamenta cognitionis*, iar în forma dată de Leibniz cu privire la *fondements des notions*. Dar ceea ce desemnează marele progres realizat de Kant față de marii săi predecesori este introducerea sistematică a teoriei cunoașterii” (B. Bauch, *Immanuel Kant*, 2. Aufl., Berlin/Leipzig, W. de Gruyter & Co., 1921, p. 119).

(*Inhalt*) sunt goale, intuițiile fără concepte sunt oarbe (*Gedanken ohne Inhalt sind leer, Anschauungen ohne Begriffe sind blind*)⁵.

Este vorba, în primul rând, de mutarea de la *experiență* la *condițiile experienței*, dar nu numai ale experienței în genere, ci, în principal, ale experienței științifice. Kant „a făcut din știința newtoniană centrul studiilor sale teoretico-gnoseologice”, și, în acest sens „conținutul principal al doctrinei kantiene nu-l constituie eul, nici raportul acestuia cu obiectele exterioare”, ci „legile și structura logică a experienței”⁶.

Kant a văzut limpede posibilitățile filosofice ale fizicii lui Newton, care demonstrează „că o explicație necesară și universală a naturii, până atunci înfăptuită numai prin pură deducție matematică, este posibilă în cadrul experienței fără a renunța la matematică”⁷.

Căci „rolul matematicii în știința naturii devine inteligibil abia atunci când am înțeles principiile elementare (*Anfangsgründe*) ale științei naturii, care nu pot fi matematice, ci *trebuie să fie metafizice*”⁸.

Cum preciza Hegel, s-a ajuns acum la o teză hotărâtoare, anume „că determinații ca acelea de *universalitate* și *necesitate* nu se află în percepție, așa cum arăta Hume; așadar, ele au un alt izvor decât perceperea, și acest izvor este *subiectul* sau *conștiința de sine*”⁹.

Cu Descartes, continuă Hegel, „intrăm într-adevăr în câmpul unei filosofii independente, filosofie care știe că ea provine în chip de sine stătător din rațiune și că conștiința de sine este moment esențial al adevărului”¹⁰.

3. Odissea intelectului și a rațiunii (*intellectus, ratio*) nu se încheie așa de ușor, căci „sarcina filosofiei se determină în sensul că filosofia trebuie să facă din unitatea gândirii cu ființa – unitate care este ideea fundamentală a filosofiei – obiect al său și să o înțeleagă, adică să sesizeze esența cea mai profundă, a necesității, conceptul”¹¹.

Kant aduce o nouă ordine a facultăților de cunoaștere, marcând hotărât deosebirea de esență (de natură funcțională) dintre ele. În acest sens, textul kantian este clar: „natura noastră este astfel făcută că *intuiția* nu poate fi niciodată altfel decât sensibilă, adică nu conține decât modul în care suntem afectați de obiecte. Din contră, capacitatea de *a gândi* obiectul intuiției sensibile este *intelectul (Verstand)*”¹².

Intelectul însuși își are astfel limitele sale: „Tot ceea ce intelectul scoate din el însuși, fără a-l împrumuta de la experiență, nu-i poate servi totuși în alt scop decât la folosirea experienței”; căci

⁵ Imm. Kant, *Critica rațiunii pure*, pp. 91-92. În același spirit „critic” (în fond: delimitativ!) este înțeles și raportul dintre *intelect (Verstand)* și *rațiune (Vernunft)*; „... *rațiunea pură* nu se raportează niciodată de-a dreptul la obiecte, ci la conceptele *intelectului* despre ele” (*Ibidem*, p. 305).

Mai exact: „... orice cunoaștere omenească începe cu intuiții, se ridică de aici la concepte și sfârșește cu Idei. Deși cu privire la toate cele trei elemente ea are în adevăr izvoare de cunoaștere *a priori*, care la prima vedere par să desconsidere limitele oricărei experiențe, totuși o critică completă convinge că orice *rațiune*, în folosirea ei speculativă, nu poate trece niciodată cu aceste elemente dincolo de câmpul experienței posibile...” (*Ibidem*, p. 539).

⁶ E. Cassirer, *Das Erkenntnisproblem in der Philosophie und Wissenschaft der neueren Zeit*, Bd. II (3. Aufl.), Berlin, Bruno Cassirer, 1922, pp. 600, 602.

⁷ M. Florian, *Immanuel Kant*, în: *Istoria filosofiei moderne*, Vol. II, București, Societatea Română de Filosofie, 1938, p. 13.

⁸ Carl Fr. von Weizsäcker, *Die Einheit der Natur Studien*, 2. Aufl., München, Hanser Verlag, 1971, p. 413.

⁹ G. W. F. Hegel, *Prelegeri de istorie a filosofiei*, vol. II, București, Editura Academiei RPR, 1964, p. 587.

¹⁰ *Ibidem*, p. 403. «Gândirea (*mens*) mea, spune Descartes îmi este mai certă decât corpul», dar „trecerea acestei certitudini la adevăr nu se face, spune Hegel, în chip naiv” (*Ibidem*, p. 416).

¹¹ G. W. F. Hegel, *Op. cit.*, p. 571.

¹² Imm. Kant, *Critica rațiunii pure*, pp. 91-92.

intelectul „nu poate face a priori niciodată mai mult decât să anticipeze forma unei experiențe posibile în genere”¹³.

Nici *Rațiunea*, care în cunoaștere nu este „constitutivă”, ci numai „regulativă”, „nu ne învață să cunoaștem prin toate principiile ei *a priori* nimic altceva decât obiecte ale experienței posibile și despre acestea nimic mai mult decât poate fi cunoscut prin experiență. Dar această îngrădire nu împiedică rațiunea să ne călăuzească până la *limita* obiectivă a experienței și anume până la relația ei cu ceva ce nu este el însuși obiect al experienței”¹⁴.

4. Hegel prezintă însă în mod exemplar întreaga odisee a gândirii prin *intelect*, *rațiune* și *spirit*, considerând unitatea dintre Adevăr, Absolut și Spirit ca fiind relevantă pentru o filosofie a totalității.

Avem de a face cu o dublă funcție a rațiunii: „în esența sa veritabilă, *rațiunea* este *spirit*, care, superior amândurora, e rațiune inteligentă sau *intelect rațional*. Spiritul este negativul, este ceea ce constituie atât calitatea rațiunii dialectice, cât și pe cea a intelectului. El neagă ceea ce e simplu, afirmând prin aceasta diferența determinată a intelectului, dar totodată, o și rezolvă, fiind astfel dialectic. El nu se menține însă în neantul acestui rezultat, ci e, în cuprinsul acestuia, în același timp pozitiv, realizându-se ca universal în sine concret”¹⁵.

Există astfel deplină îndreptățire pentru a vorbi, în acest context de «*une raison élargie*». Hegel „inaugurează tentativa de a explora iraționalul și a-l integra unei *rațiuni largite*, care rămâne sarcina secolului nostru”; el este „inventatorul acestei Rațiuni mai comprehensive decât Intelectul care, capabilă de a respecta varietatea și singularitatea psihismelor, civilizațiilor, metodelor de gândire și contingența istoriei, nu renunță totuși la a le domina pentru a le conduce la propriul lor adevăr”¹⁶.

Se anunță astfel o posteritate semnificativă a marilor creații teoretice din filosofia modernă. Și aceasta sub semnul „Rațiunii”, care, dincolo de formele diferite al cuprinderii în sisteme de gândire, rămâne un concept-paradigmă în reconstrucțiile filosofice ale secolelor următoare.

Are loc treptat, încă de la romantici și Schopenhauer, fenomenul numit „pluralizarea rațiunii”. Nu este vorba însă de o multiplicare structurală: *ratio* rămâne ca *raționalitate* în diversele forme ale înțelegerii termenului „rațiune”. „Pluralizarea” este funcțională, în funcție de contextul istoriei culturii și, bineînțeles, de concepția pe care o propun diferiți filosofi.

Exemplul îl dăduse Kant, cu deosebirea între „rațiunea pură teoretică” și „rațiunea pură practică”, precizând că, în cel din urmă caz, e vorba de o nouă „întrebuintare” (*Gebrauch*) a rațiunii (*Vernunft*), anunțând totodată „primatul rațiunii practice” (de fapt al acțiunii: răspunsul la întrebarea: «*was soll ich tun?*», „ce trebuie să fac?”); Cunoașterea filosofică din rațiune pură în înlănțuire sistematică ... se numește metafizică și se divide în „metafizica *folosirii speculative* a rațiunii și metafizica *folosirii practice* a rațiunii pure, și este astfel sau *metafizică a naturii*, sau *metafizică a moravurilor*. Cea dintâi conține toate principiile pure ale rațiunii din simple concepte...

¹³ *Ibidem*, pp. 244, 249.

¹⁴ Imm. Kant, *Prolegomene la orice metafizică viitoare care se va putea înfățișa ca știință*, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1987, p. 166. De fapt, Kant considera că „numai *legătura* unui divers în genere nu poate veni niciodată prin simțuri, și deci nu poate fi nici cuprinsă totodată în forma pură a intuiției sensibile, căci ea este un act al spontaneității facultății de reprezentare... un act al intelectului, căruia i-am dat denumirea generală de *sinteză*, pentru a face prin aceasta să se observe că noi nu putem reprezenta ceva decât în obiect, fără a fi legat noi înșine acest ceva mai înainte” (*Critica rațiunii pure*, pp. 125-126).

¹⁵ G. W. F. Hegel, *Știința Logicii*, București, Editura Academiei RSR, 1966, p. 10.

¹⁶ M. Merleau-Ponty, *Sens et Non-Sens*, Paris, Nagel, (3ème éd.) 1961, p. 109.

privind cunoașterea teoretică a lucrurilor, cea de a doua, principiile care determină a priori și fac necesar *ceea ce facem* sau ceea ce neglijăm să facem”¹⁷.

5. Kant declanșează astfel prima critică (de fond) a modernității și deschide calea unei abordări a *raționalității ca raționalitate*, consacrand: (a) ceea ce adusese gândirea modernă (prin empirism – Hume, dar și prin raționalism – Descartes, Leibniz) ca *formă pozitivă* a raționalității (de fapt, raționalitatea științifică) și (b) ceea ce propunea criticismul însuși ca alte „tipuri” de raționalitate: a *teoretico-valabilului*; a *acțiunii* și a *creației*”¹⁸.

Numai aparent scăpate de sub „cârmuirea” (formularea lui Kant) *rațiunii*, sfera practicului („filosofia practică”) și a sentimentului se propune însă valoric-valabil, cu deschiderea spre reconstrucția teoretico-metodologică în etică, estetică, filosofia culturii.

Kant anunța chiar mai multe *tipuri* de raționalitate: „rațiunea tehnică”; „rațiunea istorică”; într-o sistematică filosofică ce rămâne una dintre cele mai reușite configurări valorice ale *modernității* culturii europene, sesizată îndeosebi după ce Max Weber a introdus o dezbatere specifică despre *raționalitate* și *raționalizare*: „Problemele universal-istorice au stat în mod inevitabil numai în preocupările omului lumii culturii europene moderne; ce înlănțuire de împrejurări a făcut ca tocmai pe terenul Occidentului și numai aici să-și facă loc *fenomene culturale* (subl. n.) care, oricât de puțin ne-ar plăcea să ne-o închipuim, sunt dispuse într-o direcție de dezvoltare, de semnificație și de valabilitate universală?”¹⁹

Astăzi însă, mai mult ca oricând, se pune problema „considerării tradiției” într-o nouă încercare de readucere a unor „permanențe” din ceea ce s-a numit „moștenirea spirituală a Europei” în orientarea spre viitor, și contrar viziunii europocentriste, spre „celălalt”, spre pluralitatea lumilor”²⁰.

Este interesantă (în acest context) precizarea: „A vieții împreună cu celălalt, cu altul al celuilalt, iată ceea ce valorează ca măsură, în mare și în mic, a menirii omului. Așa cum învățăm să trăim împreună cu celălalt, tot așa trebuie să fie și pentru formele de asociere umană, pentru popoare și state. Aici pare să se afirme o preferință a Europei, anume: să se poată, și chiar să trebuiască, să se învețe a trăi împreună cu alții, chiar dacă acești «alții» sunt altfel”²¹.

Deosebit de semnificativ este ceea ce spune unul dintre participanții de seamă la această întâlnire sub semnul pluralității (Xavier Tilliette): „Fiecare dintre noi este conștient de faptul că pentru a construi Europa, nu este de ajuns o voință politică. Nu se pot șterge cu buretele atâtea secole de istorie... Fără un *spirit european, care abia se face simțit* (subl. n.), este de neconceput o viață comună”²².

¹⁷ Imm. Kant, *Critica rațiunii pure*, pp. 623, 624.

¹⁸ Mai pe larg în: Alexandru Boboc, *Cunoaștere și comprehensiune*, București, Paideia, 2001, p. 15 și urm.

¹⁹ M. Weber, *Gesammelte Aufsätze zur Religionsphilosophie*, Bd. I, Tübingen, J.C.B. Mohr, 1920, p. 1. În toate formele, în religie, știință, tehnică, economie, artă, drept, politică, „în toată viața noastră modernă” este prezent „un «raționalism» diversificat în modul specific de a fi al culturii occidentale” (*Ibidem*, p. 11).

²⁰ M. Buhr (hrsg.), *Das geistige Erbe Europas*, Napoli, Vivarium, 1994, p. 17. Volumul întrunește colaborări din spații culturale diferite, în care „revine cu insistență ideea pluralității și a diversității într-o unitate («Europa») în care au relief configurații culturale specifice. Ceea ce se vrea și se caută este o nouă formă de unitate, numită *Europa multiplă*” (Alexandru Boboc, *Cultură și conștiință istorică*, Cluj-Napoca, Editura Tribuna, 2018, p. 23).

²¹ *Das geistige Erbe Europas*, p. 65.

²² *Ibidem*.

6. Așadar, un «spirit european» trebuie format treptat și numai astfel se vor așeza toate: tradiția și contemporaneitatea, universalitatea și specificitatea, unitatea și diversitatea ș.a. Dar această înțelegere își asociază o înaltă conștiință a timpului, o conștiință istorică.

Fără unitate cu «istoria noastră», totul rămâne suspendat în căutări și bravuri ce afectează adesea mersul normal al acestei istorii. Poate că învățăm ceva de la felul în care s-au armonizat, într-o pluralitate *sui generis*, raționalitatea științifică (cea mai favorizată de istorie în condițiile înnoirilor tehnice și civilizatorii) cu alte tipuri de raționalitate, armonizare în care „Rațiunea” considerată ca „Raționalitate” nu mai angajează doar opoziția, ci și complementaritatea perspectivelor și a modelărilor, în funcție de noile experiențe ale vieții științifice și istorice.

Oricum, trebuie să ne obișnuim cu faptul că modernitatea trăiește în „postmodernitate”, că este în „spiritul timpului” (*Zeitgeist*, cum spunea Hegel) să înțelegem raționalitatea și prin tipurile de experiență (a științei, a artei, a tehnicii, a istoriei ș.a.), ceea ce conduce la un concept de știință definit în teoria (reconstruită modern a) științei însăși, concept care „trebuie să fie mult mai larg decât conceptul de *scientia* (*science*, în englezește sau franțuzește) conținut în *scientism*; căci proiectata teorie a științei trebuie să mai cuprindă, în afară de scientism și hermeneutica și critica ideologică”²³.

Aceasta ar fi însă o temă de tratat mai amplu, menționarea de aici fiind doar un îndemn spre o mai bună cunoaștere a epocii noastre, deosebită (în esență, chiar) de tradiția ei europeană, dar care nu se poate lipsi de marile înfăptuiri teoretico-filosofice (și culturale în genere) din epoca numită adesea «vârsta rațiunii». Căci nici o „critică a modernității” nu trebuie să uite de ceea ce a fost și este «modernitatea» ca semnificație și valoare în universul culturii, unde, pentru om, timpul însuși, venit prin „vârste”, este orizontul căutării unui sens al vieții.

Bibliografie

1. Apel K.-O., *Transformation der Philosophie*, II, Frankfurt a. M., Suhrkamp, 1973.
2. Bauch B., *Immanuel Kant*, 2. Aufl., Berlin/Leipzig, W. de Gruyter & Co., 1921.
3. Boboc Al. *Cunoaștere și comprehensiune*, București, Paideia, 2001.
4. Boboc Al. *Cultură și conștiință istorică*, Cluj-Napoca, Editura Tribuna, 2018.
5. Buhr M. (hrsg.), *Das geistige Erbe Europas*, Napoli, Vivarium, 1994.
6. Cassirer E. *Das Erkenntnisproblem in der Philosophie und Wissenschaft der neueren Zeit*, Bd. II (3. Aufl.), Berlin, Bruno Cassirer, 1922.
7. Florian M. *Immanuel Kant*, în: *Istoria filosofiei moderne*, Vol. II, București, Societatea Română de Filosofie, 1938.
8. Hegel G. W. F. *Prelegeri de istorie a filosofiei*, vol. I, București, Editura Academiei RPR, 1963.
9. Hegel G. W. F. *Prelegeri de istorie a filosofiei*, vol. II, București, Editura Academiei RPR, 1964.
10. Hegel G. W. F. *Știința Logicii*, București, Editura Academiei RSR, 1966.
11. Kant, Imm. *Prolegomene la orice metafizică viitoare care se va putea înfățișa ca știință*, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1987.
12. Kant, Imm. *Critica rațiunii pure*, București, Editura Științifică, 1969.
13. Merleau-Ponty, M. *Sens et Non-Sens*, Paris, Nagel, (3ème éd.) 1961.

²³ K.-O. Apel, *Transformation der Philosophie*, II, Frankfurt a. M., Suhrkamp, 1973, p. 96.

14. *Philosophisches Wörterbuch*, begründet von H. Schmidt, neu hrsg. von G. Schischkoff, 22. Aufl., Stuttgart, Kröner Verlag, 1991.
15. Weber, M. *Gesammelte Aufsätze zur Religionsphilosophie*, Bd. I, Tübingen, J.C.B. Mohr, 1920.
16. von Weizsäcker, Carl Fr. *Die Einheit der Natur Studien*, 2. Aufl., München, Hanser Verlag, 1971.